

Załącznik
do uchwały Nr LXXXII/1767/2019
Zarządu Województwa Lubelskiego
z dnia 15 października 2019 r.

**Raport z monitoringu Wojewódzkiego Programu na Rzecz Osób
Starszych na lata 2016-2020 za 2018 rok**

Lublin, październik 2019

Spis treści

Wprowadzenie	3
Metodologia monitoringu.....	4
Obszar I Zdrowie, profilaktyka	5
Obszar II System wsparcia – infrastruktura i usługi socjalne	8
Obszar III Aktywność i udział w życiu społecznym osób starszych	13
Obszar IV Aktywność zawodowa osób 50+	20
Obszar V Bezpieczeństwo	21
Podsumowanie	24
Wnioski i rekomendacje.....	25
Spis tabel.....	28
Spis wykresów.....	28

Wprowadzenie

Zjawisko postępującego starzenia się społeczeństwa obserwowane jest w Polsce od ponad ćwierć wieku. Ważnego i powszechnego znaczenia nabiera więc pogląd, że starość to tak samo istotny etap życia człowieka, jak każdy inny. Ludzie w starszym wieku wymagają specyficznych form wsparcia, których celem jest jak najdłuższe samodzielne funkcjonowanie we własnym środowisku rodzinnym i lokalnym.

W województwie lubelskim dowodem wskazującym na ten proces jest struktura ludności według wieku, która podlega corocznym zmianom. Maleje liczba dzieci i młodzieży, a wzrasta liczba ludności w starszych rocznikach. Jedną z przyczyn tych zmian jest przesuwanie się w czasie „roczników wyżów i niżów demograficznych”, a także obserwowany od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku spadek dzietności kobiet oraz wydłużenie się przeciętnego czasu trwania życia.

W wyniku zachodzących w województwie lubelskim zmian demograficznych liczba osób młodych w wieku poniżej 20 lat na przestrzeni roku 2017 i 2018 zmniejszyła się o 0,9%: z 421,9 tys. osób w roku 2017 do 418,0 tys. osób na koniec roku 2018.

Natomiast liczba osób w wieku 65 lat i więcej zwiększyła się o 2,9%: z 370,6 tys. osób w roku 2017 do 381,3 tys. osób w roku 2018. W porównaniu do roku 2000 odnotowano spadek liczby mieszkańców w wieku poniżej 20 lat o 35,6%, a przyrost osób starszych o 26,5%.

W roku 2018 na 100 osób w wieku poniżej 20 roku życia przypadało 91 osób w wieku 65 lat i więcej, podczas gdy w roku 2017 było to 88 osób, a w roku 2000 tylko 47 osób.

Z analizy danych otrzymanych z poszczególnych powiatów województwa lubelskiego, a dotyczących struktury ludności według biologicznych grup wiekowych wynika, że w 2018 r. najwyższy udział osób w wieku 65 lat i więcej w strukturze wiekowej ludności wystąpił w powiecie krasnostawskim (osoby starsze stanowiły tam 21,0% ogółu populacji) i puławskim (20,5%), zaś najniższy w powiecie łęczyńskim (13,7%) i lubelskim (15,4%).

W 2018 r. w województwie lubelskim na 100 osób w wieku 50–64 lata średnio przypadało 11 osób w wieku 85 lat i więcej wobec 7 w 2000 r. W Polsce w 2018 r. wartość omawianego współczynnika wynosiła 10. Wśród powiatów województwa lubelskiego najwyższy współczynnik wsparcia międzypokoleniowego odnotowano w powiecie krasnostawskim (15 osób w wieku 85 lat i więcej przypadało na 100 osób w wieku 50–64 lata), następnie w zamojskim (14) i kraśnickim (13). Natomiast najniższy w Białej Podlaskiej (7), w powiecie łęczyńskim i w Zamościu (po 8).

Starzenie się społeczeństwa powoduje poważne konsekwencje w sferze ekonomicznej, medycznej, socjalnej, a także kulturowej. Działania zmierzające do poprawy jakości życia osób starszych zajmują szczególne miejsce w polityce społecznej Samorządu Województwa Lubelskiego. Wynikają one m.in. z ustawy o pomocy społecznej, Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego oraz Strategii Polityki Społecznej Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020.

Doprecyzowaniem i uszczegółowieniem zapisów Strategii w obszarze Starzejące się społeczeństwo jest **Wojewódzki Program na Rzecz Osób Starszych na lata 2016-2020**, który został przyjęty uchwałą Zarządu Województwa Lubelskiego nr LXXIII/1526/2015 z dnia 22 grudnia 2015 r. Program ten jest kontynuacją Programu, który obejmował lata 2013-2015.

Opracowanie Programu poprzedzone było monitoringiem działań w zakresie realizacji Wojewódzkiego Programu na Rzecz Osób Starszych na lata 2013-2015.

Głównym celem Wojewódzkiego Programu na rzecz Osób Starszych jest poprawa jakości życia i funkcjonowania osób starszych oraz rozwój działań na rzecz integracji międzypokoleniowej i udziału osób starszych w życiu społecznym i zawodowym.

Swoim zakresem obejmuje on pięć obszarów problemowych: zdrowie i profilaktyka, system wsparcia – infrastruktura i usługi socjalne, aktywność i udział w życiu społecznym osób starszych, aktywność zawodowa osób 50+ oraz bezpieczeństwo. W ramach wyżej wymienionych obszarów zostały wyznaczone cele strategiczne, cele operacyjne i kierunki działań.

Program ma charakter interdyscyplinarny, a jego wdrażanie wymaga współpracy administracji rządowej i samorządowej oraz wielu partnerów społecznych tj.: jednostek organizacyjnych pomocy społecznej, instytucji naukowych, instytucji oświaty, kultury i edukacji, jednostek służby zdrowia, organizacji pozarządowych, a także podmiotów zajmujących się aktywizacją zawodową i społeczną osób starszych.

I. Metodologia monitoringu

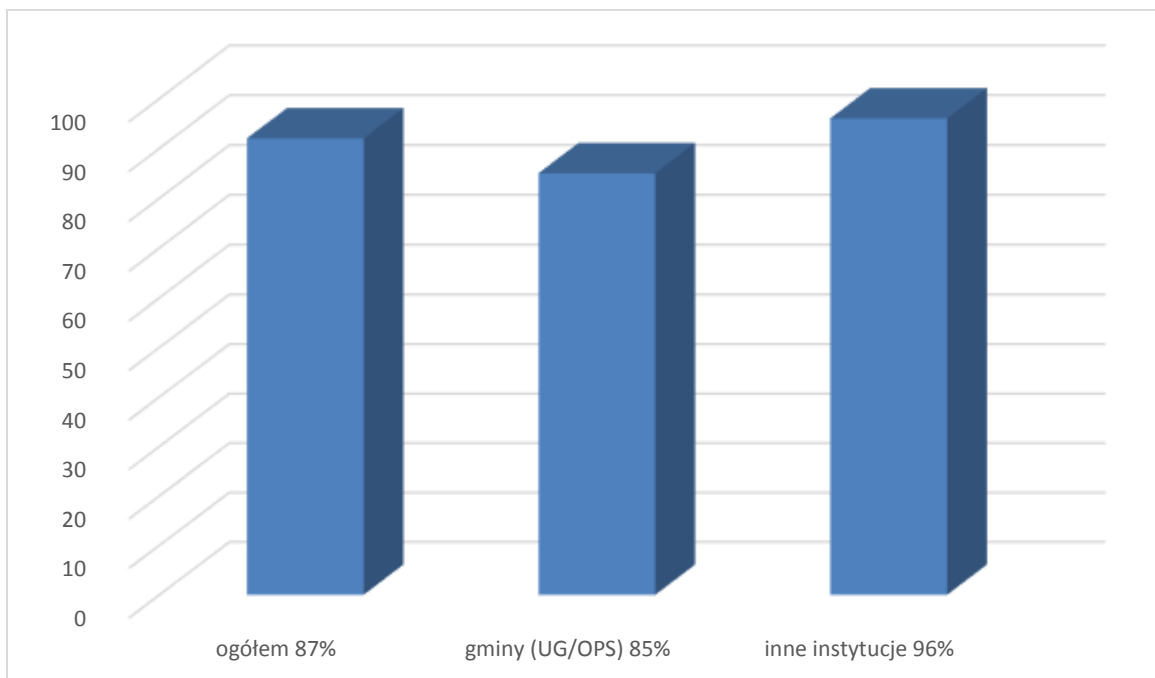
Zgodnie z zapisami Wojewódzkiego Programu na Rzecz Osób Starszych na lata 2016 – 2020 za monitoring Programu odpowiedzialny jest Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Lublinie.

Niniejszy raport został opracowany na podstawie danych za rok 2018 otrzymanych od jednostek samorządu terytorialnego oraz instytucji mających wpływ na kreowanie i realizację polityki senioralnej, sprawozdań oraz analizy wyników badań własnych.

Jako narzędzie badawcze zastosowano kwestionariusze ankiet opracowane na potrzeby monitoringu Programu. Kwestionariusze ankiet zostały skonstruowane adekwatnie do rodzaju zadań realizowanych przez jednostki. Obejmowały one zbiór wskaźników dostosowanych do zakresu ich działania. Ankiety przesłano drogą pocztową w maju 2019 r. Ze względu na niski odsetek zwrotu wypełnionych ankiet zapytanie do jednostek ponowiono dwukrotnie.

Ostatecznie, w monitoringu wzięło udział 206 instytucji, w tym: 182 gminnych/miejskich ośrodków pomocy społecznej (ops) oraz 24 inne jednostki (Wydział Zdrowia Lubelskiego Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie, Narodowy Fundusz Zdrowia, Lubelska Izba Lekarska, Departament Kultury, Edukacji i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego w Lublinie, powiatowe urzędy pracy). Uzyskaną efektywność w zakresie zwrotu ankiet z danymi niezbędnymi do opracowania raportu monitoringowego ilustruje wykres nr 1.

Wykres nr 1. Poziom zwrotu ankiet monitorujących (ujęcie %)

Źródło: Opracowanie własne

W Programie określono cele strategiczne i cele operacyjne, a ocena stopnia ich realizacji monitorowana jest za pomocą wskaźników.

Obszar I: Zdrowie, profilaktyka

W ramach tego obszaru realizowane były działania zmierzające do **poprawy jakości i dostępności świadczeń opieki zdrowotnej**. Związane one były z rozwojem w województwie lubelskim specjalistycznej opieki geriatrycznej ukierunkowanej na poprawę diagnostyki leczenia i rehabilitacji osób starszych.

Geriatryka jest dziedziną medycyny zajmującą się profilaktyką, leczeniem i rehabilitacją chorych w podeszłym wieku. Dolegliwości osób starszych związane są zarówno z istniejącymi chorobami przewlekłymi, jak również są konsekwencją procesów starzenia się organizmu. Działania geriatryki są ukierunkowane na profilaktykę przedwczesnego starzenia się i niepełnosprawności, stąd leczenie geriatryczne nie jest leczeniem określonej choroby, lecz oddziaływaniem na cały starzejący się organizm.

Ilustracją posiadanych zasobów w obszarze opieki geriatrycznej jest liczba aktywnych zawodowo lekarzy geriatrów, szpitalnych oddziałów geriatrycznych oraz liczba poradni geriatrycznych, jak również wielkość nakładów finansowych poniesionych na opiekę geriatryczną.

Poziom osiągniętych wskaźników w Obszarze I: Zdrowie, profilaktyka na przestrzeni lat 2014-2018 przedstawiony został w tabeli nr1.

Tabela nr 1. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze I: Zdrowie, profilaktyka

Wskaźnik	Wskaźnik bazowy stan na 2014 r. (lub ostatni dostępny)	Wskaźnik 2016 r.	Wskaźnik 2017 r.	Wskaźnik 2018 r.	Wskaźnik docelowy
1.Liczba poradni geriatrycznych	18 (wszystkie zarejestrowane) w tym 3 posiadające kontrakt z NFZ	19 (wszystkie zarejestrowane) w tym 3 posiadające kontrakt z NFZ	18 (wszystkie zarejestrowane) w tym 3 posiadające kontrakt z NFZ	22 (wszystkie zarejestrowane) w tym 3 posiadające kontrakt z NFZ	10
2.Liczba lekarzy specjalistów w zakresie geriatrii	24	40	35	35	50
3.Liczba oddziałów geriatrycznych	6	6	6	6	10
4.Liczba programów profilaktycznych skierowanych do osób starszych	10	0	0	3	15
5.Liczba zakładów opiekuńczo-leczniczych	18	29	36	33	20
6.Wysokość nakładów NFZ na opiekę geriatryczną w województwie lubelskim	35 405 929,41	13 724 029,00	11 971 443,00	76 747 592,53	Wzrost o 10%
7.Liczba osób objętych opieką hospicyjną domową	Wskaźnik zostanie określony po pierwszym monitoringu	2 058	2.205	2 315	3 000
8.Wysokość kontraktu na opiekę hospicyjną domową	Wskaźnik zostanie określony po pierwszym monitoringu	6 599293,00	10 156 039,00	10 485 586,03	7 000 000,00
9.Liczba osób objętych długoterminową opieką domową pielęgniarką	Wskaźnik zostanie określony po	3 023	3 335	3 311	3 500

	pierwszym monitoringu				
10.Liczba łóżek geriatrycznych	104	128	199	204	150
11.Liczba dziennych domów senior wior realizujących usługi rehabilitacyjne	0	0	0	22	24
12.Liczba przeprowadzonych kampanii informacyjnych.	Wskaźnik zostanie określony po pierwszym monitoringu	0	1	5	3
13.Liczba szkoleń dla lekarzy i personelu medycznego dotyczących opieki zdrowotnej nad starszym pacjentem	Wskaźnik zostanie określony po pierwszym monitoringu	0	0	0	2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z NFZ Lubelski Oddział Wojewódzki w Lublinie, Wydziału Zdrowia Lubelskiego Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie, Lubelskiej Izby Lekarskiej.

Na terenie województwa lubelskiego w 2018 r. zarejestrowane były 22 poradnie geriatryczne, z czego tylko 3 miały podpisany kontrakt z Narodowym Funduszem Zdrowia (NFZ). Ambulatoryjna opieka specjalistyczna w zakresie geriatry w ramach NFZ realizowana była w trzech powiatach: parczewskim, włodawskim i zamojskim.

Ponadto w 2018 r. w regionie funkcjonowało 6 oddziałów geriatrycznych, spośród których tylko 3 funkcjonowały jako oddziały szpitalne. Są to: Oddział Geriatryczny w Wojewódzkim Szpitalu Specjalistycznym w Białej Podlaskiej oraz Oddziały Geriatrii w Samodzielnym Publicznym Zakładzie Opieki Zdrowotnej w Parczewie i we Włodawie.

W porównaniu do roku 2017 w okresie objętym monitoringiem, wzrosła liczba osób do których skierowana była opieka hospicyjna domowa, natomiast liczba osób objętych długoterminową opieką domową pielęgniarczą utrzymywała się na poziomie roku 2017. W 2017 r. opieką hospicyjną domową objęto 2 205 osób, a w 2018 r. – 2 315. W 2018 r. długoterminowa opieka domowa pielęgniarczą była skierowana do 3 311 osób tj. o 24 osoby mniej niż w 2017 r. Zauważalny jest wzrost nakładów NFZ na zakontraktowane usługi w zakresie opieki hospicyjnej domowej. W 2018 r. ich wartość (10 156 039,00 zł) była wyższa od wysokości ujętej we wskaźniku docelowym (7 000 000,00 zł).

Z informacji uzyskanej z Narodowego Funduszu Zdrowia Lubelskiego Oddziału Wojewódzkiego w Lublinie wynika, że liczba łóżek geriatrycznych w 2018 r. wynosiła łącznie 204 i wzrosła w porównaniu do 2014 r. o 100 (104). W liczbie łóżek geriatrycznych ujęto wszystkie łóżka na oddziałach, na których kontraktowane są świadczenia w zakresie geriatrii – hospitalizacja.

Lekarzy ze specjalizacją z zakresu geriatrii we wszystkich umowach zawartych przez Lubelski Oddział Wojewódzki NFZ w 2018 r. było 32 (2014 r. - 17), natomiast w rejestrze Lubelskiej Izby Lekarskiej zarejestrowanych było 35 lekarzy geriatrów.

Wysokość nakładów NFZ na opiekę geriatryczną w województwie lubelskim w 2018 r. wyniosła ogółem 76 747 592,53 zł, w tym:

- 1) Poradnie geriatryczne – 27 777 ,70 zł;
- 2) Oddziały geriatrii – 11 279 145,00 zł;
- 3) Zakłady opiekuńcze dla dorosłych chorych somatycznie – 35 601 283,36 zł;
- 4) Zakłady opiekuńcze psychiatryczne dla dorosłych - 20 296 855,56 zł;
- 5) Świadczenia dzienne psychiatryczne geriatryczne – 984 719,60 zł;
- 6) Świadczenia psychogeriatryczne – 3 196 017,29 zł,
- 7) Program profilaktyki raka piersi – 5 361 794,02 zł.

Tabela nr 2. Nakłady finansowe na wybrane świadczenia w zakresie geriatrii

Zakres świadczeń	Rok 2016	Rok 2017	Rok 2018
Świadczenia w zakresie geriatrii (poradnie geriatryczne)	38 290,00	28 703,00	27 777,70
Geriatryka – hospitalizacja	11 041 649,00	8 405 677,00	11 279 145,00
Świadczenia psychogeriatryczne	2 540 137,00	2 903 462,00	3 196 017,29
Świadczenia dzienne psychiatryczne geriatryczne	103 952,00	633 601,00	984 719,60

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych NFZ

Znaczący wzrost liczby osób, które często doświadczają wielu problemów zdrowotnych i niepełnosprawności powoduje zwiększenie zapotrzebowania na różnego rodzaju usługi i świadczenia zdrowotne. Zabezpieczona dostępność do świadczeń w zakresie geriatrii jest nadal niewystarczająca, dlatego też konieczne jest podejmowanie dalszych działań w zakresie rozwoju specjalistycznej opieki zdrowotnej będącej odpowiedzią na zmiany demograficzne i rosnące zapotrzebowanie na świadczenia w zakresie opieki geriatrycznej.

Obszar II: System wsparcia – infrastruktura i usługi socjalne

Raport z monitoringu wdrażania niniejszego obszaru opracowano w oparciu o ankiety wypełnione przez ośrodki pomocy społecznej. Na potrzeby monitoringu skorzystano również z dostępnych sprawozdań m.in. Oceny Zasobów Pomocy Społecznej (OZPS) za rok 2018.

Celem strategicznym tego obszaru jest **zapewnienie bezpieczeństwa socjalnego, przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu osób starszych.**

Powyższy cel strategiczny jest osiągnięty poprzez realizację celów szczegółowych i zawartych w nich działań. Zakres realizowanych działań przedstawiono w tabeli nr 3.

Tabela nr 3. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze: System wsparcia – infrastruktura i usługi socjalne

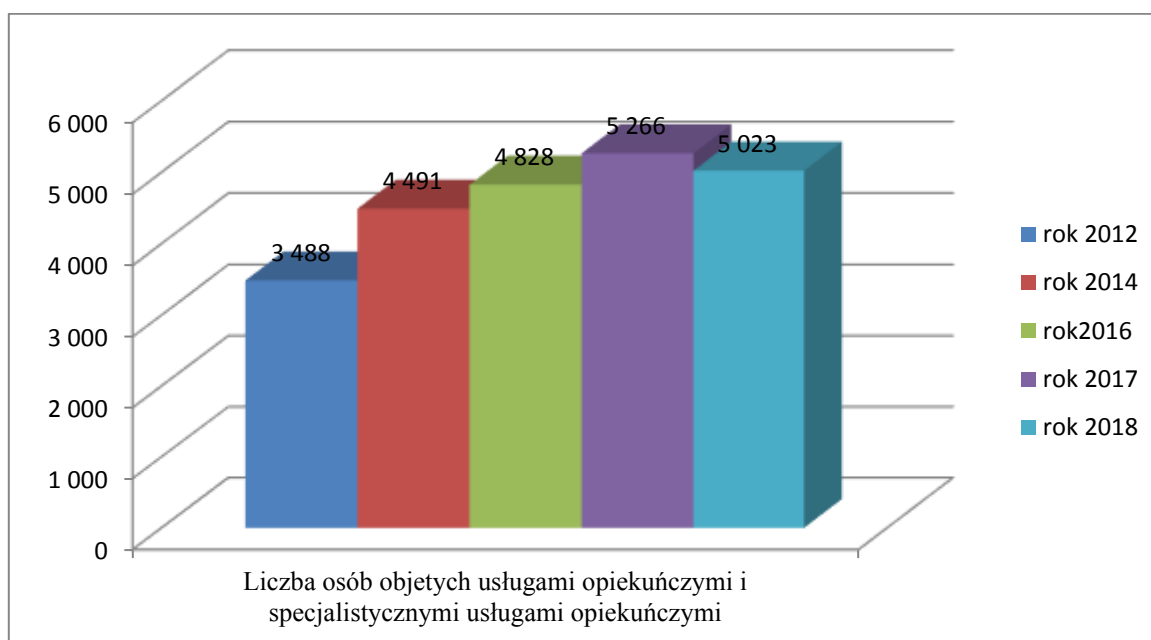
Wskaźnik	Wskaźnik bazowy stan na 2014 r. (lub ostatni dostępny)	Wskaźnik 2016	Wskaźnik 2017	Wskaźnik 2018	Wskaźnik docelowy
1. Liczba osób starszych objętych usługami opiekuńczymi	3 427 (300 osób objętych specjalistycznymi usługami opiekuńczymi)	4 828	5 266	5 023	Wzrost o 10%
2. Liczba pracowników instytucji pomocy społecznej, którzy podnieśli swoje kwalifikacje w zakresie problematyki osób starszych	355	140	136 (dane na podstawie ankiet)	215	Wzrost o 10%
3. Liczba placówek świadczących usługi na rzecz osób starszych	110	158 z ankiet (283 ze wszystkich źródeł bez zol)	293 (dane na podstawie ankiet)	250 (na podstawie ankiet)	150
4. Liczba organizacji pozarządowych, którym zlecono zadania publiczne z zakresu pomocy społecznej na rzecz osób starszych	42	34 (gminy) 7 ROPS	78 (gminy) 5 ROPS	85 (gminy) 8 ROPS	50
5. Liczba podmiotów ekonomii społecznej świadczących usługi dla osób starszych	Wskaźnik zostanie określony po pierwszym monitoringu	24	108 (dane na podstawie ankiet z ops)	26 (dane na podstawie ankiet z ops)	30

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankiet, Oceny Zasobów Pomocy Społecznej za 2018 r.

Jednym z celów operacyjnych obszaru II jest **wsparcie osób starszych funkcjonujących w środowisku.** Cel ten ma zostać osiągnięty poprzez podnoszenie jakości i dostępności do usług opiekuńczych, w tym specjalistycznych usług opiekuńczych, a także tworzenie placówek wspierających osoby starsze w ich środowisku (dzielne domy pomocy, kluby, świetlice środowiskowe, mieszkania chronione i inne).

Organizowanie oraz świadczenie usług opiekuńczych jest zadaniem własnym gminy o charakterze obowiązkowym, finansowanym ze środków własnych gmin. Jest to forma wspierania osób, które z powodu wieku, choroby wymagają pomocy innych osób. Zgodnie z danymi uzyskanymi z ośrodków pomocy społecznej uczestniczących w monitoringu usługami opiekuńczymi, w tym również specjalistycznymi usługami opiekuńczymi w 2018 r. objęto 5 023 osoby. Sytuację w tym zakresie na przestrzeni ostatnich lat prezentuje wykres nr 2.

Wykres nr 2. Liczba osób starszych objętych usługami opiekuńczymi i specjalistycznymi usługami opiekuńczymi

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankiet z ops za 2018 rok

Z danych z OZPS za 2018 r. (którą sporządziły wszystkie ops) wynika, że w gminach naszego województwa ta forma pomocy była skierowana do 5 500 osób, w tym 337osoby korzystały z usług specjalistycznych.

W obszarze wsparcia osób starszych funkcjonujących w środowisku bardzo ważną rolę aktywizującą spełniają różnego rodzaju placówki wsparcia dziennego takie jak: dzienne domy pomocy, mieszkania chronione, kluby seniora.

Zgodnie z ustawą o pomocy społecznej, **dzienne domy pomocy** są ośrodkami wsparcia, które w formie pomocy półstacjonarnej realizują zadania służące utrzymaniu osoby w jej naturalnym środowisku. Odbiorcami usług oferowanych przez dzienne domy pomocy są osoby, które ze względu na wiek, chorobę lub niepełnosprawność mają trudności w prowadzeniu gospodarstwa domowego lub przystosowaniu się do życia w miejscu zamieszkania i wymagają pomocy w zaspokajaniu niezbędnych potrzeb życiowych.

Z ankiet nadesłanych przez ośrodki pomocy społecznej oraz analizy informacji z Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej dot. utworzonych placówek w ramach Programu „Senior+” wynika, że w 2018 r. na terenie województwa lubelskiego funkcjonowało 18 dziennej domów pomocy społecznej. Ta forma usług realizowana była przez następujące

gminy: Biłgoraj (1), Włodawa (1), M. Zamość (1), M. Lublin (6), M. Chełm (1), Modliborzyce (1), Krasnystaw (1), Lubartów (1), Puchaczów,(1), Krzywda (1) Świdnik (1),Tarnogród (1), M. Radzyń Podlaski (1), Gościeradów (1), Chodel (1), Józefów (1), Sawin (1), Strzyżewice (1),Sitno (1), Krasnobród (1). Na terenie Miasta Lublin funkcjonują 4 Centra Dziennego Pobytu dla seniorów, Centrum Usług Socjalnych oraz Centrum Aktywizacji i Rozwoju Seniorów.

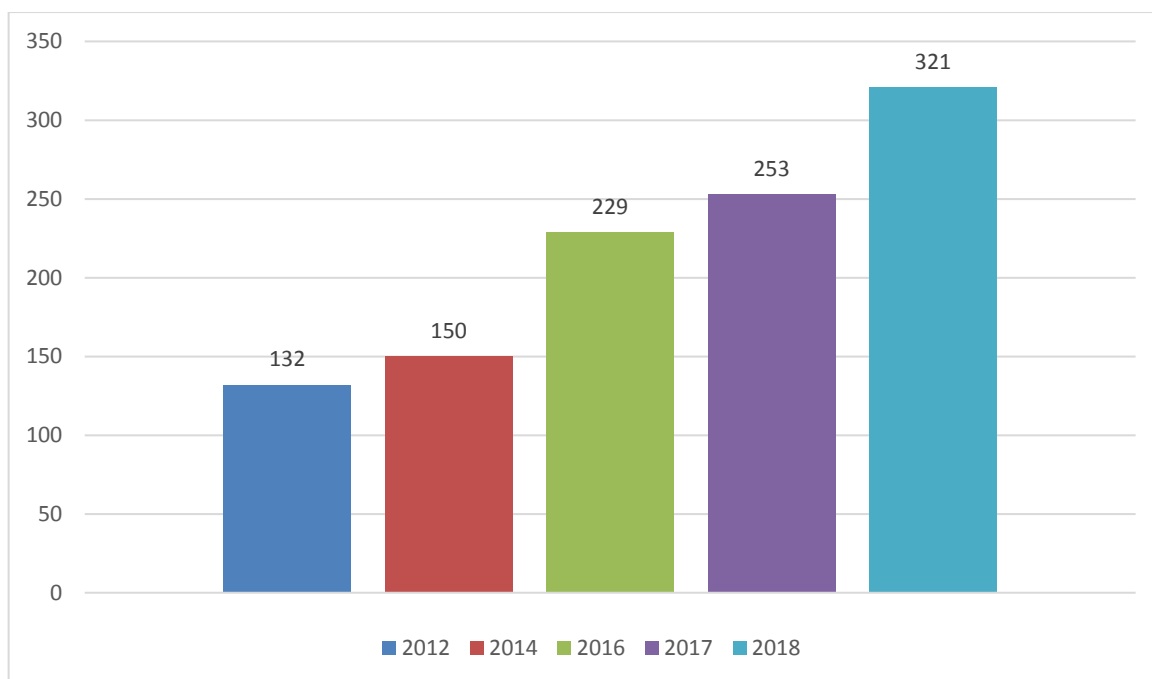
W województwie lubelskim funkcjonują również inne jednostki oferujące codzienne wsparcie osobom starszym. Są to zarówno formy bardziej zorganizowane, takie jak kluby seniora, koła gospodyń wiejskich czy uniwersytety trzeciego wieku, jak i mniej formalne tj.: koła i kluby zainteresowań działające najczęściej przy świetlicach wiejskich lub przy ośrodkach pomocy społecznej, a także grupy nieformalne.

Zgodnie z Oceną Zasobów Pomocy Społecznej na terenie Lubelszczyzny łącznie znajduje się 321 klubów i innych miejsc spotkań dla seniorów. To znaczący wzrost liczby tego typu instytucji – z 254 w 2017 roku, (wzrost o 26%). Formą usług, która systematycznie się rozwija są Kluby Seniora. W 2018 r. na terenie ankietowanych gmin funkcjonowało ich 146, w tym 9 zostało utworzonych w ramach Programu Senior+.

Na podstawie danych z poprzednich lat wynika, że placówek tego typu systematycznie przybywa. Niemniej jednak należy zauważyć, że 42% (76) spośród ankietowanych ośrodków pomocy społecznej nie wykazało funkcjonowania na terenie gminy infrastruktury skierowanej do osób starszych.

Dynamikę wzrostu liczby świetlic i klubów seniora w ostatnich latach obrazuje wykres nr 3.

Wykres nr 3. Liczba świetlic i klubów dla seniorów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Oceny Zasobów Pomocy Społecznej za 2018 r.

W 2018 r. gminy i powiaty wykazały 61 **mieszkań chronionych**, z których skorzystało 265 osób (dane z OZPS za 2018 r.).

W 2018 r. **27 mieszkań chronionych dla osób starszych** prowadzonych było przez gminy: Józefów, M. Chełm, M. Lublin (18), Susiec, Komarów Osada, Szczepieszyn. W 2017 r. na terenie województwa funkcjonowało 14 tego typu placówek.

Kolejnym celem w ramach powyższego obszaru jest **rozwój systemu opieki nad osobami starszymi nie mogącymi samodzielnie funkcjonować w swoim środowisku.**

Jedną z form pomocy zapewniającą całodobową opiekę osobom nie mogącym samodzielnie funkcjonować w codziennym życiu są domy pomocy społecznej. Na terenie województwa lubelskiego w 2018 r. funkcjonowały ogółem 44 **domy pomocy społecznej (dps)**, w tym 20 przeznaczonych dla osób w podeszłym wieku oraz przewlekle somatycznie chorych. Warto podkreślić, że 37 domów pomocy społecznej prowadzonych jest przez jednostki samorządu terytorialnego, natomiast 7 przez organizacje pozarządowe. W 2018 roku domy pomocy społecznej dysponowały 4 504 miejscami (w tym 1 934 dla osób w podeszłym wieku oraz przewlekle somatycznie chorych), a korzystało z nich 4 381 osób. Sytuację w tym zakresie w poszczególnych powiatach przedstawia tabela nr 4:

Tabela nr 4. Liczba domów pomocy społecznej dla osób w podeszłym wieku oraz dla osób przewlekle somatycznie chorych

Powiat	liczba DPS	liczba miejsc statutowych
białski	2	176
biłgorajski	1	80
chełmski	1	95
janowski	1	180
krasnostawski	0	0
kraśnicki	2	259
lubartowski	2	160
lubelski	0	0
łukowski	1	35
parczewski	0	0
rycki	1	55
świdnicki	0	0
tomaszowski	1	111
włodawski	1	201
zamojski	1	60
m. Lublin	6	506
ogółem	20	1 934

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Wydziału Polityki Społecznej Lubelskiego Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie

W 2018 r. na terenie województwa nie funkcjonował **rodzinny dom pomocy społecznej**. Rodzinny dom pomocy stanowi formę usług opiekuńczych i bytowych świadczonych całodobowo przez osobę fizyczną lub organizację pożytku publicznego dla nie mniej niż trzech i nie więcej niż ośmiu zamieszkujących wspólnie osób wymagających z powodu wieku lub niepełnosprawności wsparcia w tej formie.

Kolejną formą opieki instytucjonalnej dla osób w podeszłym wieku wymagających specjalistycznej opieki medycznej są **zakłady opiekuńczo – lecznicze**. W regionie funkcjonują 33 takie jednostki, w tym 27 zakładów opiekuńczych dla chorych somatycznie i 6 zakładów opiekuńczych psychiatrycznych dla dorosłych (dane NFZ).

Opiekę nad pacjentem w terminalnym okresie choroby świadczą hospicja. Z danych z OZPS wynika, że liczba hospicjów w 2018 r. wyniosła 11 i były one prowadzone w: M. Biała Podlaska, M. Biłgoraj, M. Chełm, M. Krasnystaw, M. Lubartów, M. Lublin (2 hospicja), M. Puławy, M. Włodawa, M. Dęblin oraz w gminie Łabunie w powiecie zamojskim.

Ważnym elementem pomocy realizowanym w miejscu zamieszkania osób starszych jest praca socjalna świadczona przez pracowników pomocy społecznej. Praca socjalna z ludźmi starszymi opiera się głównie na stworzeniu optymalnych warunków do ich pełnego rozwoju, przygotowaniu ludzi starszych do starości jako fazy życia, zapobieganiu osamotnieniu i izolacji społecznej oraz marginalizacji i wykluczeniu.

Jednym z kierunków działań Programu jest podnoszenie kwalifikacji zawodowych pracowników pomocy społecznej w zakresie potrzeb osób starszych.

Z danych otrzymanych od ankietowanych ops wynika, że w 2018 r. 215 pracowników pomocy społecznej podniosło swoje kwalifikacje w ww. zakresie. W zdecydowanej większości byli to pracownicy zatrudnieni w instytucjach pomocy społecznej funkcjonujących na terenie miast.

Jednym z celów operacyjnych w ww. Obszarze jest zwiększenie roli organizacji pozarządowych w realizacji usług świadczonych na rzecz osób starszych. Działania w tym zakresie prowadzone były przez gminy oraz Samorząd Województwa Lubelskiego działający poprzez Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Lublinie (ROPS). ROPS wspierał projekty skierowane do osób starszych realizowane przez organizacje pozarządowe udzielając dotacji w ramach konkursów ofert. W 2018 r. na zadanie: „Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu osób starszych poprzez wspieranie różnorodnych form ich aktywizacji” została przeznaczona kwota 50 000,00 zł. Wsparcie uzyskało 8 organizacji pozarządowych.

Ponadto z danych otrzymanych od ankietowanych jednostek wynika, że na terenie województwa lubelskiego jednostki samorządu terytorialnego zleciły zadania publiczne z zakresu pomocy społecznej skierowane do osób starszych 85 organizacjom pozarządowym (w 2017 – 78), w tym 48 organizacjom zadania zleciło Miasto Lublin.

Promowaniu gmin podejmujących innowacyjne, wielozakresowe działania na rzecz osób starszych służy organizowany cyklicznie przez ROPS konkurs „Gmina przyjazna Seniorom”.

Obszar III: Aktywność i udział w życiu społecznym osób starszych

Raport z wdrażania niniejszego obszaru opracowano w oparciu o ankiety i tabele wypełnione przez ośrodki pomocy społecznej, a także informacje uzyskane z Departamentu Kultury, Edukacji i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego w Lublinie.

Celem głównym tego obszaru jest **rozwój aktywności społecznej, kulturalnej i edukacyjnej osób starszych m.in.** poprzez realizację następujących celów operacyjnych: wzrost aktywności osób starszych w życiu społecznym, wzrost aktywności osób starszych w życiu kulturalnym, wzrost aktywności edukacyjnej i sportowej, wzmocnienie integracji międzypokoleniowej, promocja aktywności osób starszych.

Stopień realizacji wskaźników w tym obszarze prezentuje tabela nr 5:

Tabela nr 5. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze: Aktywność i udział w życiu społecznym osób starszych

Wskaźnik	Wskaźnik bazowy stan na 2014 r. (lub ostatni dostępny)	Wskaźnik 2016 r.	Wskaźnik 2017 r.	Wskaźnik 2018 r.	Wskaźnik docelowy
1. Liczba organizacji pozarządowych działających na rzecz osób starszych.	231	221	390	355	250
2. Liczba zrealizowanych programów i projektów w zakresie aktywizacji osób starszych.	143	100	157	129	150
3. Liczba wolontariuszy powyżej 50 roku życia.	230	274	386	276	250
4. Liczba grup samopomocowych.	20	35	61	18	25
5. Liczba wolontariuszy działających na rzecz osób starszych.	529	255	561	881	550
6. Liczba lokalnych programów na rzecz osób starszych	Wskaźnik zostanie określony po pierwszym monitoringu	39	80	63	50
7. Liczba gminnych i powiatowych rad seniorów	Wskaźnik zostanie określony po pierwszym monitoringu	22	23	21	30
8. Liczba festiwali i przeglądów twórczości osób starszych	194	165	422	1 669	200
9. Liczba uniwersytetów trzeciego wieku	20	18 (ankiety)	24	24	24

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji uzyskanych z ośrodków pomocy społecznej

Cel operacyjny - „Wzrost aktywności osób starszych w życiu społecznym” był realizowany m.in. poprzez działania polegające na **tworzeniu i wspieraniu organizacji działających na rzecz aktywizacji osób starszych**. Według danych otrzymanych od 182 gmin na terenie tych

gmin funkcjonuje 355 organizacji pozarządowych działających na rzecz osób starszych (w 2017 r. ankietowane gminy wykazały funkcjonowanie 221 organizacji).

Pobudzeniu aktywności seniorów mają służyć również **programy i projekty** skierowane do osób starszych. Zgodnie z danymi otrzymanymi na potrzeby niniejszego monitoringu wynika, że na terenie ankietowanych gmin zrealizowano 129 (o 28 mniej niż w 2017 r.) programów i projektów skierowanych do tej grupy społecznej. Były to m.in. następujące programy: „Bank usług środowiskowych”, Aktywni i Samodzielni – usługi społeczne i zdrowotne, „Seniorada 2018”, spotkania dla seniorów pt. „Barwy Jesieni”, „Niesamodzielni i niepełnosprawni mają wsparcie w gminie Stanin”, „Bezpieczny senior”, „Seniorzy i dzieci – uczyliśmy się od siebie”, „Projekt Senior+”, „Bezpieczne Finanse Seniora”, „Czas Seniorów”, „Integracja, edukacja i rekreacja jako formy aktywizacji osób w wieku emerytalnym”, „Aktywny Senior w aktywnej Gminie”, „Aktywna Jesień”, „A z teatrem nam po drodze”, „Senior potrafi – Senior wie”, „Senior Plus”, „Senior aktywny Senior pomocny”. Osiągnięte w 2018 r. wartości wskaźnika są wyższe od wskaźnika docelowego.

Bardzo ważną rolę w procesie aktywizacji seniorów w życiu społecznym odgrywa **wolontariat** oraz działanie grup samopomocowych wśród osób starszych. Z danych otrzymanych od ankietowanych ośrodków pomocy społecznej wynika, że w 2018 r. na terenie województwa w działalność wolontarystyczną zaangażowanych było 276 osób powyżej 50 roku życia (w 2017 r. - 386 wolontariuszy). Należy zauważyć, że w porównaniu do roku 2017 zmniejszyła się liczba **grup samopomocowych** (z 61 do 18) natomiast zwiększyła się liczba wolontariuszy działających na rzecz osób starszych (z 561 do 881).

Osoby starsze to ogromny potencjał, który może i powinien być wykorzystany przez organizacje pozarządowe i społeczności lokalne. To przede wszystkim nieocenione źródło tak zwanej wiedzy pragmatycznej, czyli wiedzy budowanej na podstawie długoletnich życiowych i zawodowych doświadczeń. To także umiejętności praktyczne, przydatne innym oraz czas, który osoby starsze mogą poświęcić na pracę w organizacji pozarządowej czy społeczności lokalnej.

Realne włączenie we współdecydowanie o lokalnych sprawach istotnych dla seniorów stwarza uregulowana w art. 5c ustawy o samorządzie gminnym instytucja gminnych rad seniorów. W 2018 r. na terenie województwa funkcjonowało 21 gminnych **rad seniorów** (M. Puławy, M. Opole, M. Świdnik, M. Kraśnik, M. Międzyrzec Podlaski, M. Lublin, M. Zamość, M. Lubartów, G. Lubartów, M. Włodawa, M. Bychawa, G. Borki, M. Hrubieszów, G. Komarówka Podlaska, M. Chełm, G. Biłgoraj, M. Łuków, G. Kamionka, G. Ulan Majorat, M. Biała Podlaska).

W ramach realizacji powyższego celu strategicznego **wspierano również istniejące i nowo powstające formy aktywizacji osób starszych** (uniwersytety trzeciego wieku, kluby seniora, domy dziennego pobytu, koła hobbistyczne) m.in. w ramach udzielanych dotacji z budżetu Województwa Lubelskiego. Celem tych działań było promowanie w środowisku seniorów form aktywnego spędzania czasu wolnego oraz zdrowego stylu życia, rozwój usług edukacyjnych adresowanych do osób starszych oraz zwiększenie oferty usług rekreacyjnych, mających na celu rozwój zainteresowań seniorów.

Działaniami w zakresie aktywizacji osób starszych w województwie zajmuje się szereg podmiotów: jednostki samorządu terytorialnego, ośrodki kultury, biblioteki, szkoły, jednostki organizacyjne pomocy i integracji społecznej, organizacje pozarządowe (w tym organizacje seniorskie, uniwersytety III wieku), grupy nieformalne.

Jedną z najpopularniejszych oraz najbardziej istotnych form edukacji i aktywizacji osób starszych są **uniwersytety trzeciego wieku**.

Na terenie województwa funkcjonuje Lubelski Uniwersytet III Wieku z 10 filiami oraz 13 innych uniwersytetów trzeciego wieku. Ponadto przy Domu Kultury LSM w Lublinie prowadzi działalność Lubelski Uniwersytet II Wieku. Zgodnie z danymi zawartymi w ankietach na terenie 24 jednostek samorządu terytorialnego funkcjonowały uniwersytety III wieku. Dużą aktywnością wykazują się również miejskie i gminne ośrodki kultury wraz z bibliotekami.

Promowaniu Seniorów aktywnie uczestniczących w życiu społeczności lokalnej służy organizowany corocznie przez Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Lublinie konkurs pt. „Aktywny Senior”. Uehonorowanie laureatów ma miejsce podczas organizowanej przez ROPS konferencji „Wojewódzki Dzień Seniora” Jest to wydarzenie adresowane do seniorów z terenu województwa lubelskiego, przedstawiciele podmiotów działających na rzecz osób starszych oraz osób zainteresowanych polityką senioralną

W roku 2017 r. Województwo Lubelskie przystąpiło do programu pt. „Ogólnopolska Karta Seniora”. Przystąpienie do programu „Ogólnopolska Karta Seniora” jest elementem polityki społecznej realizowanej przez Samorząd Województwa Lubelskiego i ma przede wszystkim na celu aktywizację i integrację społeczną seniorów oraz poprawę społecznego wizerunku starości.

Pobudzeniu aktywności kulturalnej seniorów miały służyć również różnego rodzaju **przedsięwzięcia kulturalne kierowane do tej grupy**. Ankietowane ośrodki pomocy społecznej wskazały, że w 2018 r. na terenie 55 gmin (spośród 182, które udzieliły odpowiedzi) zorganizowano 1 669 wydarzeń kulturalnych skierowanych do i z udziałem seniorów. Najczęściej podejmowane działania na terenie gmin z obszaru aktywizacji oraz rozwoju zainteresowań seniorów to festiwale i przeglądy twórczości osób starszych, oferty turystyczno – rekreacyjne, zajęcia rękodzielnicze i artystyczne, spotkania z ciekawymi osobami, wieczorki literackie, zajęcia umożliwiające rozwój hobby, a także imprezy integracyjne oraz zajęcia ruchowe.

Instytucje kulturalne podległe Samorządowi Województwa Lubelskiego realizowały w 2018 r. następujące działania skierowane do seniorów:

1. Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice” w Gardzienicach

W roku 2018 ośrodek nie prowadził projektów adresowanych do seniorów jako jedynej lub głównej grupy docelowej. Tym niemniej uwzględniano seniorów jako odbiorców działań. Długoletnią tradycją Ośrodka jest zapraszanie seniorów z okolicznych miejscowości do udziału w ważniejszych wydarzeniach o charakterze otwartym. W 2018 r. największymi takimi wydarzeniami było Zgromadzenie Noworoczne oraz spotkanie z mieszkańcami okolicznych miejscowości w ramach widowiska „Bronowice w Gardzienicach”. W każdym z tych działań uczestniczyło ponad 200 osób. Udział osób starszych, które mają ograniczoną sprawność ruchową, jest możliwy w miejscu prowadzenia głównej działalności statutowej, tj. w zespole pałacowo-parkowym w Gardzienicach.

2. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie

Seniorom (osobom, które ukończyły 60 lat) przysługuje prawo do zakupu biletu ulgowego (bilet 60+). Seniorzy mogą korzystać z oferty edukacyjnej muzeum, zwiedzania tematycznego i różnych warsztatów. Szczególnie do tej grupy wiekowej skierowane są zajęcia „Herbatka u Hrabiego”, podczas których przy gorących napojach i słodkim poczęstunku,

przedstawiane są zwyczaje i sekrety życia salonowego w dawnych dworach i pałacach. W dniach 28–30 września Muzeum włączyło się w akcję „60+Kultura” organizowaną przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W jej ramach każdy senior mógł zakupić karnet na wszystkie ekspozycje w cenie promocyjnej. Okoliczne Kluby Seniora oraz Uniwersytety Trzeciego Wieku były regularnie informowane i zapraszane na wydarzenia oraz otwarcia wystaw w Muzeum.

3. Muzeum Lubelskie w Lublinie

Muzeum realizuje każdego roku różnorodne działania na rzecz osób starszych. W Muzeum w 2018 r. organizowane były zajęcia dla uczestników „Sekcji Muzealnej” Lubelskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku. W zajęciach prowadzonych przez pracowników merytorycznych instytucji regularnie brało udział ok. 40 seniorów, zaś w całym roku odbyły się 23 spotkania dotyczące zbiorów muzealnych oraz realizowanych wystaw stałych i czasowych. Dodatkowo zorganizowano zajęcia wyjazdowe do instytucji kultury z Lublina i regionu (m.in. Muzeum Starodruków i Sztuki Sakralnej, Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym). Muzeum, jak co roku, przystąpiło także do udziału w projekcie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego „60+Kultura”. W dniach 29-30.09.2018 roku dla osób po 60. roku życia zorganizowane zostały bezpłatne oprowadzania z przewodnikiem po Kaplicy Trójcy Świętej.

Drugim projektem, w który systematycznie angażuje się Muzeum, są „Lubelskie Dni Seniora”. W dniu 7.06.2018 roku w ramach akcji miejskiej zorganizowano dla osób starszych bezpłatne oprowadzania z przewodnikiem po Kaplicy Trójcy Świętej. Ponadto, w Muzeum obowiązują zniżki dla posiadaczy „Lubelskiej Karty Seniora”, która uprawnia do zakupu biletów na zwiedzanie ekspozycji oraz Kaplicy Trójcy Świętej w promocyjnych cenach. W ubiegłym roku specjalne bilety ulgowe zakupiło 146 osób.

4. Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym

Wydarzenia organizowane na rzecz seniorów przez Muzeum w 2018 roku to:

a) Muzeum Sztuki Złotniczej:

- Orowadzanie kuratorskie dla seniorów po ekspozycji stałej Muzeum Sztuki Złotniczej oraz po wystawie czasowej „Historia polskiej biżuterii patriotycznej” (20 osób).
- Warsztaty złotnicze dla 20 seniorów, podczas których tworzono biżuterię metodą odlewu w miękkim materiale, wg samodzielnie wykonanego projektu i samodzielnie przygotowanej formy odlewniczej, prowadzone przez artystów, złotników, twórców współczesnej biżuterii artystycznej.
- Wykład na temat dziewiętnastowiecznej biżuterii sentymentalnej i patriotycznej wykonanej z włosia. Uczestnikami byli słuchacze Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Lublinie oraz w Puławach (20 osób) .

b) Oddział Przyrodniczy

Organizacja *Święta Jesieni*, gdzie odbiorcami i aktywnymi uczestnikami imprezy są w dużym stopniu seniorzy, zarówno jako wystawcy, jak i członkowie występujących ludowych zespołów śpiewaczych. Frekwencja podczas kiermaszu wyniosła 5000 osób.

c) Oddział Dom Kuncewiczów

- Wykłady promujące szlak *Dwóch księżyców* w ramach Adamed dla Seniora w filiach Miejskiej Biblioteki Publicznej w Lublinie. Wykłady skierowane były do mieszkańców domów pomocy społecznej (DPS), uczestników klubów seniora, klubów czytelniczych dla seniorów. W 16 spotkaniach udział wzięło 355 osób.
- Spacerzy szlakiem *Dwóch księżyców* w ramach Adamed dla Seniora realizowane w Kazimierzu Dolnym od IV do XII 2018 roku, uczestniczyło 1000 osób.
- Wykłady z okazji 100. rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości w kontekście patronki oddziału DK MNKD Marii Kuncewiczowej realizowane w filiach Miejskiej Biblioteki Publicznej w Lublinie. Uczestnikami byli mieszkańcy domów pomocy społecznej, klubów seniora.
- Galeria Wystaw Czasowych: *Weekend dla Seniorów*, w ramach którego w dniach 29-30 września 2018 r. Muzeum zorganizowało oprowadzania kuratorskie po wystawie czasowej Ewy Braun dla 128 seniorów.

5. Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie

W roku 2018 r. muzeum wzięło czynny udział w kampanii „60+Kultura”, organizowanej przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które miało na celu zachęcić osoby powyżej sześćdziesiątego roku życia do aktywnego uczestniczenia w życiu kulturalnym, dzięki wykorzystaniu oferty dostępnej w ich miejscu zamieszkania.

W edycji jesiennej, w dniach 29-30 września 2018 r. seniorzy skorzystali ze spacerów w instytucji, także wzięli udział w muzealnym wydarzeniu *Obieraczki kapuściane*. Frekwencja wyniosła 990 osób. Należy również podkreślić aktywny udział seniorów w kadrze przewodnickiej, która świadczy usługi w tym zakresie dla Muzeum. Turystów oprowadzało w 2018 roku 5 senierek. Dział Promocji Muzeum Wsi Lubelskiej zorganizował spotkania integracyjne dla seniorów przy ognisku i muzyce ludowej. Uczestnikami spotkań byli członkowie lubelskich Klubów Seniora, ośrodków wsparcia, a także słuchacze Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Lublinie. Frekwencja wyniosła 396 osób. W celu ułatwienia seniorom dostępu do kultury, Muzeum w stałej ofercie proponuje 50% zniżki od ceny biletu normalnego przysługującej posiadaczom „Lubelskiej Karty Seniora”. W 2018 roku Muzeum utrzymało status i otrzymało Certyfikat Urzędu Miasta Lublin „Miejsce Przyjazne Seniorom”.

6. Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie

Teatr w sezonie artystycznym 2017/2018 i 2018/2019 przygotował repertuar, w którym oferował specjalne wydarzenia artystyczne skierowane do seniorów. Był to wieczór poetycki dla seniorów „Wolność jest w nas” - 100 lat Niepodległości, a następnie „Radiowy teatr w teatrze - czytanie poematu Józefa Czechowicza”. Wiele spektakli teatralnych było specjalnie dedykowanych dla seniorów, którzy są częstymi widzami teatru. W teatrze honoruje się „Lubelską Kartę Seniora”.

7. Teatr Muzyczny w Lublinie

W listopadzie 2018 r. teatr na scenie kameralnej zainicjował działanie pod nazwą ART CAFFE. Jest to miejsce przyjazne seniorom, gdzie realizuje się małe formy muzyczne ze szczególnym uwzględnieniem gustów starszej publiczności. Na wszystkie spektakle w tym teatrze seniorzy otrzymują zniżki.

8. Wojewódzki Ośrodek Kultury w Lublinie

W roku 2018 roku placówka zorganizowała następujące festiwale i przeglądy twórczości artystycznej osób starszych:

- XVIII Wojewódzki Przegląd Artystycznego Ruchu Seniorów „ARS” 2018 uczestniczyło w nim 405 osób. Uczestnicy występowali w kategoriach: chóry, zespoły wokalne i wokalnoinstrumentalne, formy kabaretowe i teatralne, soliści (wokaliści i instrumentalisci), duety, recytatorzy.
- -XIV Wojewódzki Przegląd Rękodzieła i Twórczości Plastycznej Seniorów i Osób Niepełnosprawnych.
- XIX Wojewódzki Jesienny Przegląd Twórczości Artystycznej Seniorów - liczba uczestników: ok. 1000. Uczestnicy występowali w kategoriach: chóry, zespoły wokalne i wokalnoinstrumentalne, formy kabaretowe i teatralne, soliści (wokaliści i instrumentalisci), duety, recytatorzy, prezentacje własnych tekstów.

Ponadto w WOK ma swoją siedzibę Lubelska Szkoła Superbabci i Superdziadka, Klub Superbabci i Superdziadka oraz działający przy nim Teatr „Bajarka”. Odbывают się spotkania grupy seniorów z Fundacji ARTOS oraz seniorów z „Nasza Cafe”. WOK uczestniczy co roku w Lubelskich Dniach Seniora. Seniorzy mają też wolny wstęp na wszystkie wydarzenia kulturalne organizowane przez instytucję w jej siedzibie: wystawy, wernisaże, koncerty, spotkania.

9. Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie

W 2018 r. w **Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie** zorganizowano:

- spotkania/wykłady Klubu Literackiego u Hieronima (seniorzy) - w 28 spotkaniach uczestniczyło 700 osób;
- wystawę „Trójbarwnie szkliona ceramika czasów dynastii Tang, Luoyang – Chiny”, którą odwiedzili m. in.: uczestnicy Środowiskowego Domu Samopomocy w Lublinie, seniorzy i osoby niepełnosprawne – 279 osób;
- zajęcia dla Zespołu Wiedzy o Sztuce Lubelskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Lublinie - w 7 spotkaniach uczestniczyło ok. 700 osób.

Instytucja zapewnia osobom starszym możliwość nieodpłatnego korzystania ze zbiorów i usług prezencyjnie oraz prowadzi wypożyczanie księgozbioru do domu, rezerwowania materiałów bibliotecznych za pośrednictwem strony internetowej www.hl.wbp.lublin.pl dostosowanej do potrzeb osób niedowidzących i niewidomych, z usług informacyjnych zarówno przy wykorzystaniu tradycyjnych materiałów bibliotecznych, jak i komputerowych baz danych oraz zasobów internetu, Biblioteka organizowała spotkania, wykłady, konferencje i szkolenia, adresowane do wszystkich osób zainteresowanych. Miały one charakter edukacyjno – integracyjny pozwalający na aktywność twórczą seniorów i osób niepełnosprawnych. Seniorzy są stałymi uczestnikami spotkań autorskich i promocji książek realizowanych przez instytucję, a także regularnie zwiedzają wystawy organizowane w instytucji.

10. Centrum Spotkania Kultur w Lublinie

W 2018 r. program wydarzeń kulturalnych realizowanych w **Centrum Spotkania Kultur w Lublinie** tworzony był z myślą o potrzebach szerokich grup odbiorców, w tym także seniorów. W oparciu o statut instytucji oraz zgodnie z wytycznymi Narodowego Centrum Kultury CSK dbało, by wydarzenia były jak najbardziej ogólnodostępne, także dla osób w podeszłym wieku. Seniorzy mogli skorzystać ze zniżek m.in. na „Lubelską Kartę Seniora”. Posiadacze Karty mieli prawo do zniżki w postaci biletów ulgowych na wydarzenia, których organizatorem było CSK lub zniżki w wysokości 10% na wydarzenia, których organizatorem była instytucja, a na które nie była prowadzona sprzedaż biletów ulgowych. Dodatkowo specjalnie dla osób starszych w ramach „Lubelskich Dni Seniora” w dniach 3-5 czerwca 2018 r. zorganizowano bezpłatne zwiedzanie budynku CSK oraz kuratorskie oprowadzanie po wystawach: Opera Fashion i Ekspedycja 88.

11. Filharmonia Lubelska im. Henryka Wieniawskiego w Lublinie

Filharmonia w ramach swoich zadań statutowych realizowała w roku 2018 działania na rzecz seniorów. Filharmonia jest miejscem przyjaznym dla osób niepełnosprawnych, posiada infrastrukturę do przyjmowania osób z niepełnosprawnościami motorycznymi. Wśród ułatwień o tym charakterze są m.in. podjazdy dla wózków inwalidzkich do wejścia głównego, windy osobowe z bezpośrednim wejściem na salę. Instytucja od kilku lat owocnie współpracuje z Lubelskim Centrum Aktywności Obywatelskiej w Lublinie.

Filharmonia posiada również specjalną ofertę cenową dla seniorów – tańsze bilety na wszystkie koncerty repertuarowe. Akceptuje „Lubelską Kartę Seniora”, daje zniżki osobom z uprawnieniami kombatanckimi. Na koncerty symfoniczne i kameralne systematycznie zapraszani są pensjonariusze Domów Pomocy Społecznej, m.in. „Kalina” i „Betania” w Lublinie, mieszkańcy domów wspólnotowych prowadzonych przez Fundację „Między nami” z Krężnicy Jarej i Stowarzyszenie Emaus.

Samorząd Województwa Lubelskiego jest organem prowadzącym dla 4 **Bibliotek Pedagogicznych** (w: Lublinie, Białej Podlaskiej, Chełmie i Zamościu).

Biblioteki posiadają bogate zbiory z zakresu pracy z seniorami i osobami w wieku podeszłym, systematycznie uzupełniane o nowości ukazujące się na rynku wydawniczym. Zakupu fachowej literatury dokonują pod kątem potrzeb nauczycieli, wychowawców i studentów pedagogiki, terapii zajęciowej i innych kierunków pokrewnych. W prowadzonych przez Samorząd Województwa Lubelskiego bibliotekach znajdują się zbiory audiowizualne poświęcone problemom osób starszych.

Biblioteki realizują szereg zajęć o charakterze dydaktyczno-kulturalnym z zakresu edukacji czytelniczej, medialnej, regionalnej, informatycznej, historycznej, z uwzględnieniem treści popularnonaukowych.

Typowymi formami zajęć są: zajęcia warsztatowe (w tym multimedialne), spotkania autorskie, wystawy, konkursy, projekcje filmów edukacyjnych. Biblioteki pedagogiczne współpracują także z różnymi jednostkami i organizacjami wspierającymi osoby starsze z terenu swojego działania takimi jak centra dziennego pobytu dla seniorów, lokalnymi oddziałami Związku Emerytów, Rencistów i Inwalidów. Biblioteki Pedagogiczne organizują

warsztaty, szkolenia dla pracujących z osobami niepełnosprawnymi, a także konkursy, w których uczestniczą uczniowie z orzeczoną niepełnosprawnością.

Obszar IV Aktywność zawodowa osób 50+

Raport z wdrażania niniejszego obszaru opracowano w oparciu o ankiety i informacje uzyskane z powiatowych urzędów pracy. Stopień realizacji wskaźników w tym obszarze prezentuje tabela nr 6.

Tabela nr 6. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze: Aktywność zawodowa osób 50+

Wskaźnik	Wskaźnik bazowy stan na 2014 r. (lub ostatni dostępny)	Wskaźnik 2016 r.	Wskaźnik 2017 r.	Wskaźnik 2018	Wskaźnik docelowy
1. Liczba osób korzystających z doradztwa zawodowego	5 435	2 513	2 921	1 857	Wzrost o 10%
2. Liczba szkoleń zwiększających szanse na rynku pracy osób 50+	232	386	332	155	Wzrost o 10%
3. Liczba zawartych partnerstw/porozumień dotyczących działań na rzecz zatrudnienia osób 50+	Wskaźnik zostanie określony po pierwszym monitoringu	0	55	46	45

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie danych z powiatowych urzędów pracy

Wzrost aktywności zawodowej osób starszych to cel strategiczny w obszarze IV Programu. Konieczność aktywizacji starszych pracowników wynika bezpośrednio z prognoz demograficznych polegających m.in. na zmniejszeniu liczebności kolejnych roczników wchodzących w wiek produkcyjny.

Za aktywizacją zawodową osób starszych przemawiają ponadto potrzeby rynku pracy, zwłaszcza w tych sektorach, w których doświadczenie zawodowe i cechy starszych wiekiem i dysponujących większym doświadczeniem zawodowym pracowników są szczególnie pożądane, a także konieczność zapewnienia dochodów umożliwiających godne życie na coraz dłużej trwający okres starości.

Osoby bezrobotne powyżej 50 roku życia wymagają szczególnego wsparcia poprzez m.in. organizowane szkolenia, które umożliwiają podniesienie kwalifikacji i rozwój kompetencji w celu dostosowania ich do potrzeb rynku pracy.

Zgodnie z danymi otrzymanymi z powiatowych urzędów pracy w celu aktywizacji osób 50+ przeprowadzono 155 szkoleń zwiększających ich szanse na rynku pracy (2017 r. – 332

szkolenia). Natomiast z doradztwa zawodowego skorzystało 1 857 osób tj. o 1 064 mniej niż w 2017 r. (2 921 osób). Doradztwo zawodowe było prowadzone w formie indywidualnych informacji zawodowych, indywidualnych porad zawodowych, grupowych informacji zawodowych oraz grupowych porad zawodowych.

Obszar V Bezpieczeństwo

Niepokojący jest fakt rosnącej liczby przestępstw i innych pojawiających się działań prowadzonych na niekorzyść osób starszych (oszustwa, nieuczciwe praktyki przedsiębiorców, nadużycia w prywatnych placówkach całodobowego pobytu, przemoc wobec osób starszych, dyskryminacja ze względu na wiek i inne). W związku z powyższym niezbędne jest podejmowanie działań na rzecz podniesienia świadomości osób starszych w tym obszarze.

Celem strategicznym V obszaru jest zapobieganie zjawisku przemocy i dyskryminacji wobec osób starszych poprzez zapewnienie im bezpieczeństwa i przeciwdziałanie przemocy wobec nich.

Stopień realizacji wskaźników przedstawia tabela nr 7.

Tabela nr 7. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze: Bezpieczeństwo

Wskaźnik	Wskaźnik bazowy stan na 2014 r. (lub ostatni dostępny)	Wskaźnik - 2016 r.	Wskaźnik 2017	Wskaźnik 2018	Wskaźnik docelowy
1. Liczba informacji na stronie ROPS o kampaniach społecznych uwrażliwiających społeczeństwo na problem przemocy o zasięgu ogólnopolskim	3	0	1	1	15
2. Liczba konferencji/warsztatów/ szkoleń poświęconych problematyce przemocy wobec osób starszych	4	2*	1*	3	15
3. Liczba ośrodków udzielających bezpłatnych porad prawnych dla osób doświadczających przemocy	Wskaźnik zostanie określony po pierwszym monitoringu	36	35	35	40
4. Liczba akcji informacyjnych dotyczących	Wskaźnik zostanie określony po	9	15	15	15

bezpieczeństwa osób starszych	pierwszym monitoringu				
5. Liczba osób starszych korzystających ze wsparcia w ramach pomocy społecznej	9 102	9 968	10 515	15 111	Wzrost o 10%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankiet i danych zamieszczonych na stronie Komendy Wojewódzkiej Policji w Lublinie, Wydziału Polityki Społecznej Lubelskiego Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie oraz Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Lublinie.

Zapobieganie zjawisku przemocy wobec osób starszych jest bardzo ważnym zagadnieniem w starzejącym się społeczeństwie. Przemoc może być zdefiniowana jako pojedyncze lub powtarzające się działanie, lub brak odpowiedniego działania, występujące w jakiegokolwiek relacji, w której oczekuje się zaufania, a która powoduje krzywdę bądź cierpienie osoby starszej. Może ona przybierać różne formy: przemocy fizycznej, psychicznej, emocjonalnej, finansowej, a także może mieć formę intencjonalnego lub nieintencjonalnego zaniedbania.

Uwarunkowanie przemocy wobec osób starszych ma charakter wielowymiarowy. Dwoma formami instytucji, w których najczęściej dochodzi do przemocy są rodzina (środowisko rodzinne) oraz instytucje opieki. Czynniki ryzyka będącymi przyczyną wystąpienia aktów przemocy wobec osoby starszej są m.in.: zły stan zdrowia i zaburzenia funkcjonalne u osoby starszej, uzależnienie od substancji psychoaktywnych ze strony opiekuna, zależność sprawcy od ofiary przemocy, wspólne zamieszkanie, czynniki zewnętrzne wywołujące stres, izolacja społeczna¹.

Na terenie województwa funkcjonuje 35 ośrodków udzielających bezpłatnych porad dla osób doświadczających przemocy. Głównie są to ośrodki interwencji kryzysowej, powiatowe centra pomocy rodzinie, specjalistyczne ośrodki poradnictwa rodzinnego, specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie.

Mając na uwadze bezpieczeństwo osób starszych Komenda Wojewódzka Policji w Lublinie oraz Komendy Powiatowe Policji prowadziły w 2018 roku następujące działania informacyjne:

- W trosce o bezpieczeństwo Babć i Dziadków! , z okazji Dnia Dziadka i Babci Policjanci z KWP w Lublinie przygotowali specjalnie dla seniorów porady i ostrzeżenia dotyczące bezpiecznych zachowań. W spotkaniach uczestniczyły również dzieci, które udzielały porad dla swoich bliskich i radziły co zrobić, by być widocznym na drodze.
- W Tomaszowie Lubelskim odbyła się debata społeczna dotycząca poprawy stanu bezpieczeństwa na terenie miasta Tomaszów Lubelski ze szczególnym uwzględnieniem zagadnienia dot. bezpieczeństwa osób starszych. Organizatorami spotkania była Komenda Powiatowa Policji w Tomaszowie Lubelskim. Spotkanie miało na celu zdiagnozowanie problemów i oczekiwań mieszkańców oraz wypracowanie

¹ red. Jaszczuk-Kuźmińska D., Michalska K., *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Edukacyjne PARAMEDIA, Warszawa 2010, s 51.

wniosków, których realizacja wpłynie na poprawę bezpieczeństwa seniorów miasta i całego powiatu.

- Bezpieczeństwo na drodze, odpowiedzialność karna czy akcja „Stop Oszustom” były tematami spotkania, które odbyło się w Środowiskowym Domu Samopomocy w Puławach. Podopieczni placówki dowiedzieli się m.in. jakie zachowania stanowią przestępstwo lub wykroczenie oraz jak się ustrzec przed zagrożeniami dnia codziennego. Otrzymali również kamizelki odblaskowe.
- Radzyńscy policjanci spotkali się z seniorami - słuchaczami Lubelskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku filia w Radzynie Podlaskim. Mundurowi apelowali o czujność w kontaktach z osobami nieznanymi oraz przestrzegli zgromadzonych przed oszustami. Wiele uwagi poświęcono również bezpieczeństwu w ruchu drogowym oraz znaczeniu elementów odblaskowych. W trakcie spotkania nie zabrakło także informacji na temat Krajowej Mapy Zagrożeń Bezpieczeństwa.
- Dla seniorów i z seniorami – już po raz kolejny ZUS i Polski Związek Emerytów, Rencistów i Inwalidów, zorganizował ogólnopolski Dzień Seniora w Tomaszowie Lubelskim. Podczas niego zachęcano osoby starsze do aktywności. Tegoroczna edycja odbyła się pod hasłem „Aktywnie i bezpiecznie”. Jednym z prelegentów byli policjanci z Tomaszowa Lubelskiego.
- Debata społeczna pod hasłem: „Porozmawiajmy o bezpieczeństwie – możesz mieć na nie wpływ” odbyła się w Janowie Lubelskim. W spotkaniu uczestniczyli przedstawiciele władz samorządowych oraz przedstawiciele klubów seniora z terenu powiatu.
- Podczas obchodów „Dnia Seniora” w Białej Podlaskiej policjanci białskiej komendy. omówili przykłady i sposoby działania sprawców oszustw „na wnuczka czy policjanta”. Prelekcje były też doskonałą okazją by zaprezentować spot policji lubelskiej „Nie daj się oszukać - Oszustom Stop”. Na zakończenie spotkania funkcjonariusze wręczyli seniorom elementy odblaskowe.
- Jak ustrzec się przed oszustami, jak dbać o swoje bezpieczeństwo i mienie – to zagadnienia, które były tematem spotkania seniorów z przedstawicielem radzyńskiej komendy. Policjant apelował o czujność w kontaktach z osobami nieznanymi, radził seniorom jak się zachowywać, by nie stać się ofiarą bezwzględnych oszustów. Poruszono również problematykę dotyczącą bezpieczeństwa osób starszych w ruchu drogowym.
- Dla Seniorów zamieszkałych w Lublinie i Zamościu zostały zorganizowane warsztaty z zakresu bezpieczeństwa ruchu drogowego, w ramach akcji informacyjno-edukacyjnej Senior na drodze. Jestem świadomy - będę bezpieczny.

Kolejnym celem strategicznym w ramach powyższego obszaru jest **zapewnienie bezpieczeństwa socjalno-bytowego osób starszych.**

Niski poziom bezpieczeństwa socjalnego stanowi jedną z barier aktywności społecznej seniorów. Bezpieczeństwo socjalne osób starszych obok emerytur oraz rent zapewniają zasiłki z pomocy społecznej. Zakres działań pomocy społecznej skierowanych do seniorów jest szeroki – i obejmuje nie tylko świadczenia pieniężne i w naturze, ale również wsparcie w formie usług świadczonych w miejscu zamieszkania. W 2018 r. świadczenia pomocy społecznej zostały przyznane 15 111 osobom (w 2017 – 10 515 osób) w wieku poprodukcyjnym (w 2017 – 10 515 osób). Liczba osób starszych korzystających ze świadczeń pomocy społecznej wykazuje tendencję rosnącą.

Podsumowanie

Analiza informacji uzyskanych od instytucji i organizacji zaangażowanych w realizację Wojewódzkiego Programu na Rzecz Osób Starszych na lata 2016 – 2020 pozwala stwierdzić iż działania realizowane w ramach Programu przynoszą systematyczne, pozytywne efekty społeczne. Na terenie województwa lubelskiego istnieje duży potencjał podmiotów życia społecznego, które w możliwie szerokim zakresie angażują własne zasoby kadrowe i finansowe w kierunku rozwiązywania problemów społecznych i polepszenia sytuacji osób starszych.

Rezultaty zrealizowanych w 2018 roku działań wpisanych do Wojewódzkiego Programu na Rzecz Osób Starszych na lata 2016 – 2020 wskazują, że podstawowym wyzwaniem dla polityki społecznej skierowanej do osób starszych będzie kontynuowanie kierunków działań zapisanych w Programie, których zasadniczą funkcją jest wzmocnienie udziału osób starszych w życiu społeczności lokalnej poprzez rozwój form wsparcia społecznego obejmującego następujące obszary: zdrowie, bezpieczeństwo, w tym również ekonomiczne, czas wolny, edukację, opiekę (organizacja dziennych form opieki), mieszkalnictwo, bezpieczeństwo w miejscu zamieszkania.

Działania zaproponowane w programie są zgodne z zadaniami, jakie w obszarze polityki senioralnej prowadzi samorząd województwa. Mają one wieloraki charakter, a ich końcowym rezultatem jest troska o dobro jednostki poprzez zagwarantowanie jej godnych warunków życia i zapewnienie możliwości aktywnego starzenia się oraz prowadzenia przez osoby starsze samodzielnego, niezależnego i satysfakcjonującego życia. W celu rozszerzenia oferowanych usług z obszaru polityki społecznej wobec osób starszych bardzo ważna jest współpraca pomiędzy samorządami oraz lokalnymi organizacjami pożytku publicznego.

Wnioski i rekomendacje

Wnioski	Rekomendacje
Obszar I Zdrowie, profilaktyka	
Nieznacznie uległ poprawie dostęp do specjalistycznej opieki geriatrycznej. W porównaniu do 2017 r zwiększyła się liczba zarejestrowanych poradni geriatrycznych, zwiększyła się liczba łóżek geriatrycznych, zwiększyły się nakłady na opiekę hospicyjną domową, świadczenia psychogeriatryczne oraz świadczenia dzienne psychiatryczne geriatryczne. Pomimo wzrostu nadal niewystarczająca jest na terenie województwa lubelskiego liczba lekarzy geriatrów oraz poradni geriatrycznych, które mają podpisany kontrakt z NFZ na świadczenie usług.	Podjęcie dalszych działań w zakresie rozwoju specjalistycznej opieki zdrowotnej będącej odpowiedzialnością na zmiany demograficzne i rosnące zapotrzebowanie na świadczenia w zakresie opieki geriatrycznej. Zwiększenie nakładów na opiekę geriatryczną oraz promowanie edukacji w zakresie geriatry dla studentów kierunków medycznych. Budowanie skutecznego systemu opieki nad osobami w podeszłym wieku oraz sieci wsparcia dla ich rodzin z uwzględnieniem obszarów wiejskich, gdzie występuje ograniczony dostęp do infrastruktury medycznej, związany z niewielką liczbą placówek medycznych oraz z barierami transportowymi. Zwiększenie dostępu do

	<p>działań profilaktycznych. Promocja zdrowia i profilaktyka chorób wieku starszego, w tym rozwój oferty edukacyjnej dla osób starszych w zakresie: prowadzenia zdrowego i aktywnego trybu życia, podniesienia świadomości w zakresie skutków zachowań ryzykownych oraz upowszechnianie wykorzystania nowych rozwiązań technologicznych np. telepomoc, telezdrowie, teleopieka.</p>
<p>Obszar II System wsparcia – infrastruktura i usługi socjalne</p>	
<p>Zaobserwowano wzrost liczby instytucji zajmujących się aktywizacją seniorów oraz ich wsparciem w środowisku. Zwiększyła się liczba dziennych domów pomocy (Senior+) oraz świetlic i klubów seniora. Wzrósł również udział organizacji pozarządowych w realizacji usług na rzecz seniorów. Na podstawie wypełnionych ankiet należy stwierdzić, że infrastruktura na rzecz osób starszych najbardziej rozwinięta jest w ośrodkach miejskich.</p>	<p>Wspieranie rozwoju środowiskowych form wsparcia seniorów, głównie na terenach wiejskich. Promowanie tworzenia rodzinnych domów pomocy, mieszkań chronionych.</p> <p>Zwiększanie dostępności do wysokiej jakości usług społecznych i zdrowotnych opiekuńczych i rehabilitacyjnych. Rozwój organizacji dziennych form opieki we współpracy z organizacjami pozarządowymi, parafiami. Realizacja działań mających na celu zwiększenie skuteczności funkcjonowania pomocy społecznej oraz rozwój zróżnicowanych usług świadczonych lokalnie, w miejscu zamieszkania oraz w ośrodkach wsparcia, w tym unowocześnienie i usprawnienie istniejących rozwiązań na rzecz włączenia społecznego i przeciwdziałania ubóstwu osób starszych. Wspieranie pracowników jednostek organizacyjnych pomocy społecznej w zakresie podnoszenia kwalifikacji w obszarze problematyki osób starszych. Wspieranie podmiotów ekonomii społecznej działających na rzecz osób starszych.</p>
<p>Obszar III Aktywność i udział w życiu społecznym osób starszych</p>	
<p>Zaobserwowano dużą aktywność seniorów w obszarze kultury i edukacji (szczególnie na terenach miejskich). Wzrosła liczba projektów mających na celu aktywizację seniorów. Seniorzy zaangażowali się w grupy samopomocowe oraz wolontariat. Instytucje kultury, edukacji posiadały dużą ofertę skierowaną do seniorów.</p>	<p>Promowanie działań aktywizujących osoby starsze, szczególnie na terenach wiejskich. Wspieranie dostępu do usług kulturalnych w mieszkaniach (wypożyczanie książek, e-booków). Wsparcie tworzenia Rad Seniorów, jako organów opiniotwórczo-doradczych dla władz samorządowych ważnych z punktu widzenia partycypacji seniorów w kreowaniu lokalnej polityki społecznej wobec osób starszych.</p>

	Realizacja zadań z zakresu aktywności społecznej, kulturalnej, edukacyjnej oraz sportowej osób starszych, a także promowanie integracji międzypokoleniowej i wolontariatu osób starszych -w ramach otwartych konkursów ogłaszanych przez jednostki samorządu terytorialnego.
Obszar IV Aktywność zawodowa osób 50+	
Działania zmierzające do wzmocnienia aktywności zawodowej były realizowane głównie jako szkolenia i doradztwo zawodowe. W porównaniu do 2017 r. zmalała liczba osób objętych doradztwem zawodowym. Należy sądzić, że jest to następstwem spadku bezrobocia.	Wspieranie aktywności zawodowej osób starszych, w szczególności bezrobotnych. Podejmowanie działań, które pozwolą na jak najlepsze wykorzystanie potencjału osób starszych na rynku pracy i tym samym pozwolą na zwiększenie i przedłużenie aktywności zawodowej osób 50+ oraz 60+.”
Obszar V Bezpieczeństwo	
Podejmowano działania zwiększające świadomość osób starszych na temat występujących zagrożeń, głównie poprzez poradnictwo organizowane przez jednostki pomocy społecznej i organizacje pozarządowe oraz akcje informacyjne organizowane przez Policję we współpracy z samorządem terytorialnym.	Inicjowanie działań zmierzających do kreowania pozytywnych postaw zrozumienia i akceptacji wobec osób starszych, szczególnie poprzez organizację szkoleń, warsztatów, kampanii społecznych. Kontynuowanie działań podnoszących wiedzę o niebezpieczeństwach zagrażających osobom starszym .

Spis Tabel

Tabela nr 1. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze : Zdrowie, profilaktyka	6
Tabela nr 2. Nakłady finansowe na świadczenia w zakresie geriatry	8
Tabela nr 3. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze : System wsparcia – infrastruktura i usługi socjalne	9
Tabela nr 4. Liczba domów pomocy społecznej dla osób w podeszłym wieku oraz dla osób przewlekle somatycznie chorych	12
Tabela nr 5. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze: Aktywność i udział w życiu społecznym osób starszych	14
Tabela nr 6. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze: Aktywność zawodowa osób 50+	21
Tabela nr 7. Wskaźniki osiągnięcia celu strategicznego w obszarze: Bezpieczeństwo	22

Spis Wykresów

Wykres nr 1. Poziom zwrotu ankiet monitorujących (ujęcie %)	5
Wykres nr 2. Liczba osób starszych objętych usługami opiekuńczymi i specjalistycznymi . usługami opiekuńczymi	10
Wykres nr 3 Liczba świetlic i klubów dla seniorów	11